

להבנת אגדות חז"ל

הרב אליהו קרופניק

לעילוי נשמת אמי מורתי

לאה בת אריה לייב הכ"מ

אגדות הש"ס והמדרשים הם ללא ספק מהדברים העומדים ברומו של עולם בחשיבותם, ואעפ"כ ההזנחה בלימודם רבה מאד בדורות האחרונים. כבר אמרו חז"ל: "רצונך שתכיר את מי שאמר והיה העולם - למד אגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו" (ספרי, עקב, מט); וקבעו: "כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש - לא טעם טעם יראת חטא" (אבות דר' נתן, פכ"ט, מ"ו). על האגדה כתב בעל התניא: "שרוב סודות התורה גנוזים בה" (אגרת הקודש, פכ"ג), והגר"א: "אגדה אשר שם גנוזים כל הסודות" (משלי, כד, ל). והרמב"ם בהקדמה למשנה כתב ש"יובן מהם מהטובה האמיתית שאין למעלה ממנו... מן העניינים האלוקים... וכל מה שכלו בו הפילוסופים דורותיהם".

ואילו ההזנחה בלבד היתה מנת חלקן של האגדות, החרשת, אלא שכבר מימי המהרש"א והמהר"ל, זעקו גדולי ישראל על המפרשים אגדות חז"ל שלא כהלכה, אם מחוסר ידיעה, ואם ש"אינם מבקשים לידע כל הענין על אמיתתו, רק להשמיע ברבים קולו" (מהרש"א, בהקדמה לחידושי אגדות שלו). ובדורות האחרונים חמור הדבר ביותר, כאשר כל ממציא שיטה או דעה מכניס דעותיו לתוך מאמרי חז"ל ככל העולה על רוחו. ואולי משום הסכנות הטמונות בטעויות בהבנת המדרשים משכו הצנועים ידיהם מהם בדורות האחרונים.

אולם דומה, שאברכים, העוסקים בהוראה ובהנהגה צבורית בישראל, רשאים ואף חייבים להכנס לעובי הקורה, להבנת כללי לימוד האגדות אף בדורנו, על מנת להגן על כבוד התורה בפני הטועים ומסלפים, לדעת מה להשיב למבקרים קטני אמונה והבנה, ולהגיע להשקפה ברורה ואמיתית בשאלות הדור עפ"י העמקה בהשקפת עולמם של חז"ל כפי שמשקפת באגדות. על כן אמרתי ללקט מעט מהכללים והעקרונות שקבעו גדולי הראשונים והאחרונים להבנת האגדה, ולנסות לענות בעז"ה על מספר שאלות מרכזיות,

בירושלמי (מגלה פ"ד, ה"א) אמרו בפירוש: "מקרא ומשנה ותלמוד

ואגדה... כבר נאמרו למשה מסיני". וכך כתב בשו"ת הרדב"ז (ח"ד, סי' ס

אלף שנ), אולם ב"מאמר על אודות דרשות חז"ל", לר' אברהם בן הרמב"ם

(מודפס בהקדמה לעין יעקב) כתב:

"פירוש לפסוקים שאינם תלויים בעיקר מעיקרי

הדת ולא בדין מדיני התורה, אינם קבלה בידם,

אבל יש מהם לפי הכרעת הדעת:..."

ובמבוא התלמוד למהרי"ץ חיות, פי"ז, כותב:

"אין ספק אצלנו שכל דבריהם ביסודות האמונה

ובעיקרי התורה כולם מקובלים היו אצלם מסיני

בעל פה, רק לפעמים דרשו חז"ל באלו היסודות

דרך המידות הנדרשות כדרכם בכל עת להסמיך כל

העניינים למקרא למען ישתמר אצלם היטב בכוח

הזכור, אבל הדבר אמת ונכון בלי שום ספק שהכל

בא מקובל בעל פה מאת ה' למשה רע"ה"

ועוד כתב שם, פי"ח:

"ודע כמו שהיו הלכות במעשה המצוות מקובלות

אצלם כן הרבה אגדות המפוזרות בברייתות ובתלמוד

מקובל אצל חז"ל מדורות ראשונים ובפרט מה שמתיר

לקורות האומה בכלל ומה שנוגע ומתייחס לקורות

ימי חיי הגדולים המצויינים בעם... ואולם קורות

העם והאומה היה מקובל להם מאבות לבנים מה

שהורישו אותם דורות ראשונים מה שאירע בימיהם"¹

מדוע הסתירו חז"ל את יסודות המחשבה והקבלה בתוך ספורים, מוזרי

לעיתים, וכיצד ניתן לגלות את המסר שהטמינו בתוך האגדה ?

ביארו הרמב"ם בהקדמה למשנה, והרמח"ל במאמרו על האגדות, שאותם

מניעים שהביאו את חז"ל להעלות על הכתב את התורה שבע"פ הנוגעת

להלכה, משום "עת לעשות לה'" וכו' (גטין ס, א), אילצום גם לכתוב

את עיקרי האמונה וסודות התורה. אלא שבחלק זה הסביר הרמח"ל:

"אין ראוי שימסור כך לפני כל הרוצה ליטול את

השם, לא מצד יקר המושכלות ולא מצד עמקם, אם

מצד יקרים אינו כבודו של הבו"ת שימסרו סתרו

בידי אנשי מידות רעות ואפילו שיהיו חכמים

(1) עי"ש שהביא הרבה פרטים שנאמרו במדרשים שהוזכרו ע"י הסטוריונים

קדמוניים מתקופת בית שני.

מחוכמים⁽²⁾, ואם מצד עמקם שהרי העניינים באמת עמוקים מאד ולא יצליח בם אלא אנשים זכי השכל המלומדים בדרכי העיון היטב. ואם יפגעו בם שכלים גסים אף בלתי מלומדים בעיונים יוציאו העניינים האמיתיים לשבושים ודעות רעות, על כן גמרו לבצוע את הדין, והיינו לכתוב אותם למען לא יאבדו מן הדורות האחרונים, אך בדרכים נעלמים ומיני חידות שלא יוכל לעמוד עליהם אלא מי שמסרו לו המפתחות, דהיינו הכללים שבהם יובנו הרמזים ויפרשו החידות ההם, ומי שלא נמסרו לו המפתחות יהיו לפניו דברי הספר החתום וכאילו לא נכתבו כלל".

ופירט שם הרמח"ל מספר דרכים שבהן העלימו דבריהם:

"הא' דרך ההשאלה והמשלים... ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההם נכונים לו כלל. הב' הוא דרך ההעלם, דהיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט ואין אמיתת המאמר הוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש, וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם, והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמיתיים ובלתי סתירה כלל⁽³⁾. הדרך הג' היא הקלות, והוא שאיזה עיקר גדול ירמזוהו בדברים נראים לכאורה קלים ובלתי עיקריים כמשלי הדיוטות, והם מכוונים בזה על עניינים גדולים ורמים".

וכעין זה כתב הרמב"ם בהקדמה למשנה, שאילו כתבו הרעיונות הטמונים באגדות בגלוי, חלק גדול מהעם לא היה מסוגל להבינם ולהאמין בהם, כשם שאדם, אפילו מלומד בכמה מקצועות, אך לא עסק במתימטיקה ואסטרונומיה היה מסרב להאמין שהשמש גדולה פי כמה וכמה מכדור הארץ. והעיד ר' אברהם בן הרמב"ם על אביו שאעפ"י שכתב שהיה בדעתו לכתוב פירוש על האגדות, חזר בו מלגלות פירושן מאותו הטעם שחז"ל בעצמם לא גילו פירושם. וכיוצא בזה כתב בס' החסידים (סי' רצז), שאין לומר אגדות תמוהות לקטנים ועמי הארץ.

באלו מקרים חייבים לקבל ספורים ואגדות של חז"ל כפשוטם, ומתי מותר

להבין אותם כמשל' ובצורה אליגורית ?

בענין זה קיימת סכנה גדולה בין אם נלך לקצה אחד ונוציא כל

(2) עי' כע"ז בירושלמי, פסחים פ"ה ה"ג.

(3) עי"ש שהוא כעין מה שמצוי בש"ס לתרץ סתירות בין ברייתות ומשניות הנוגעות להלכה ע"י: "הכא במאי עסקינן".

מגדולי דורו להחרים קהילה שלמה על שהפריזו לעקור דברי חז"ל מפשוטם (עי' שו"ת הרשב"א סי' תיז). וראה כמה נזהרו גדולי ישראל מלהוציא דברים מפשוטם, שכותב ר' חיים ויטל (שער הגלגולים הקדמה י) בענין המדרש (קהלת ט) שעשהאל היה כל כך קל ברגליו (שמואל ב,ב) עד שהיה רץ על ראשי שבלים ולא היו נכפפים: "בודאי אין מדרש חז"ל יוצא מידי פשוטו ממש". וכן השל"ה כותב על הגמרא במו"ק (יח,א) "פרעה שבימי משה הוא אמה וזקנו אמה": "מאמר זה אומר דרשני, אבל חלילה לומר שלא היה כן לפי פשוטן של דברים, ואין דברי חז"ל יוצאים מידי פשוטן".

ובשו"ת הרשב"א (סי' תיח) נקבעו ארבעה כללים בזה:

א. כל דבר שאפשרי בדרך הטבע אפילו בדרך רחוקה ולא מצויה, יש להבינו כפשוטו.

ב. דברים הנמנעים לגמרי לפי דרך הטבע, אבל יש חיזוק באמונה מאותה אגדה, כגון ניסים שנעשו לצדיקים ובבית המקדש ולעתיד לבוא, יש להבין גם אותם כפשוטם.

ג. מאמר על אירוע היוצא מדרך הטבע שלא תמשך ממנו שום תועלת באמונה, יש להוציא מפשוטו, כי ידוע שאין הקב"ה משנה חוקי הטבע בלי סיבה מיוחדת.

ד. כל מאמר שיש בו ענין גשמי כלפי הקב"ה, על כרחנו נפרש אותו שלא כפשוטו, כגון שהקב"ה מוריד דמעות, מניח תפלין, וכיוב"ז, ויש להבינו כמשל.

ר' אברהם בן הרמב"ם (שם) הוסיף שיש אגדות שנראו ואירעו בחלום, וכתבוהו בלשון צח ופשוט כמו שעשו הנביאים במראות הנבואה, (וכעי"ז כתב הכוזרי מאמר ג, אות עג) וכלל בזה כל מקום שהוזכרו שדים. (ועי' בגר"א יו"ד קעט, ס' קיב, שהכריע כרוב הראשונים שיש להבין מאמרים הנוגעים לשדים וכישוף כפשוטם).

עוד כתב ר' אברהם בן הרמב"ם שיש בחז"ל מעשיות שאירעו באמת אלא שדברו בהם בלשון הבאי והגזמה, כמו שנאמר בגמרא (חלין, צ,ב): "דברו חכמים בלשון הבאי", כגון "קם רבה שחטיה לר' זירא" (מגילה, ז,ב). וכ"כ בשלטי גבורים ספ"ק דעבודה זרה בשם הריא"ז. אולם השל"ה

(ח"ג, תושבע"פ-כללי דרושים ואגדות) פירש "דברי הבאי" על דרך "אם ריק הוא מכס", כלומר במציאות של מטה נראה ריק, אבל מצד שרשו למעלה הוא גדול מאד. ("ערים גדולות ובצורות בשמים" מצד בחינתם למטה - הוא דברי הבאי, אבל מצד שרשם למעלה, דהיינו כוח האמוריים בעולמות עליונים, יש לו אחיזה גדולה בשרשו ומתפשט כוחו מאוד במערכת השמים).

איך דרשו חז"ל מפסוקים דרשות הנראות רחוקות מאד ממשמעות

הפסוקים ?

על כך השיב השלטי גבורים שם בשם הריא"ז:

"ויש מן המדרשים שכוונת חכמים לדרוש המקרא בכל ענין שיכולין לדרוש, וסמכו על מה שכתוב "אחת דבר אלקים שתיים זו שמעתי" ו"הלא דברי כאש", שמקרא אחד יוצא לכמה טעמים (סנהדרין לד, א). ואפילו הדיוט מדבר דבריו מורכבים עם שני טעמים, וכל שכן דברי חכמים שנאמר ברוח הקודש, ואין מקרא יוצא מידי פשוטו, וכל המדרשים הנדרשים ממנו יש מהם קרוב לפשט ויש מהן שיש בהם רמז כמעט⁴¹."

וכ"כ הרמח"ל שם: "לא יכוונו לביאור הכתוב ממש אלא קבלה קבלו שהבוי"ת הכתיב תורתו ונ"ך מלבד מה שרצה בפשט רצה גם כן לרמוז עניינים רבים במעשה ההוא או בדברים הנאמרים, והם קבלו העניינים ההם והרמזים הללו. ובודאי שלא יתכן לפרש הכתוב כולו על פי הענין ההוא כלל, כי הרי לא בזה רצה ה' שיהיה הכתוב מגיד הדבר אלא שרמוז לו".

ועצם המילה "דרשה" פירש המהר"ל (באה"ג, באר א) שהוא מלשון חקירה והתעמקות.

והוסיפו הרמח"ל ומהרי"ץ חיות שהיו בידי חז"ל כללים ידועים

בדרשת המקראות, שרבים מהם אינם ידועים לנו היום. וז"ל המהרי"ץ

חיות, פ"ט: "כשם שהיו יג מידות של ר' ישמעאל מקובלים אצלם לדרוש בהם את ההלכה, כך היו מידות הללו משמשות לדרוש את אגדה, ובכל מקום תמצא כי לא סרו חז"ל לדרוש בקל וחומר ובגזירה שווה את ענייני האגדה... ואולם נוסף על זה באגדה היה להם עוד שאר דרכי הדרוש כמו שניים ושלישים מידות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי".

וכן היו להם עוד כללים רבים כגון "דבר זה מסורת בידינו מאנשי כנסת הגדולה כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא לשון צער" (מגילה, יב, ב)

(4) ועי' כע"ז ברמב"ן בהשגה על סה"מ, שרש ב, ד"ה: והנה

"עשר תעשר" שדרשו "עשר בשביל שתתעשר" (תענית ט,א). וכעין זה הביא מהרי"ץ חיות (פ"ט) בשם הרשב"א, מובא בעין יעקב, על הדרשה (ב"ב, עח,ב) "על כן יאמרו המושלים בואו חשבון - המושלים אלו המושלים ביצרם, באו חשבון, באו נחשוב חשבוננו של עולם" וכו', ז"ל: "כוונת חז"ל במדרשות כאלו להסמיכם אל הכתוב בלשונות שלא ישכח זכרם, לא שהיתה כוונתם לפרש הכתובים ככה ולהוציאם מפשטם". וביאר מהרי"ץ שהוא על דרך מה שהורונו חז"ל (ערובין, נד,ב) שאין התורה נקנית אלא בסימנים, ומפני איסור כתיבת תורה שבע"פ חפשו סימוכים רחוקים. וכן פירש דרשות של "אל תקרי" וכו', על דרך מליצת השיר לעשות סימן לדבר. אולם מדברי המהר"ל בבאר הגולה (באר ג), נראה שחולק על זה, עיי"ש שהאריך להראות שאף דרשות הנראות רחוקות ממשמעות הכתובים ואף דרשות של "אל תקרי", הן באמת קרובות לענין המקרא ומשמעות לשונו; ועיי"ש שפירש על דרך זו גם את המאמר על "על כן יאמרו המושלים בדרשות, כמו באגדות, כתב השל"ה (שם) שיש מקומות מועטים שלא אמרו אלא דרך משל, והוא אחת מל"ב המידות הנ"ל, "ממשל כיצד: הלוך הלכו העצים למשוח עליהם מלך" וכו'.

איך צריכים להתייחס למאמרי חז"ל שאינם מתאימים לכאורה למדע המודרני ?

כלל גדול כתב הרמח"ל שם:

"עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי היסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות וישתמש מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה, ואמנם אין העיקר להם הענין ההוא הטבעי או התכוני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, וע"כ לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת הענין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבשוהו אמיתי או לא".

עוד כלל מצינו במהר"ל (באה"ג, באר ו):

"לא באו חכמים לדבר מן הסיבה הטבעית כי קטון ופחות הסיבה הטבעית, כי דבר זה יאות לחכמי הטבע או לרופאים, לא לחכמים, אבל הם ז"ל דברו מן הסיבה שמחייב הטבע... שלכל דבר יש סיבה טבעית מחייב אותו, ועל אותה הסיבה הטבעית

יש סיבה אלקית והיא סיבת הסיבה".

ועי"ש שהסביר בזה מה שאמרו (סוכה, כט, א) "על ד' דברים החמה לוקה, על אב"ד שמת ולא נספד כהלכה" וכו', שאף על פי שליקוי המאורות תלוי במהלך המאורות בהתרחקם ובהתקרנם "אם לא היה חטא נמצא בעולם לא היה סדר הבריאה נותן שיהיה ליקוי המאורות שהוא פחיתות וחסרון...". עי"ש באריכות.

וכעין זה כתב שם המהר"ל בענין מספרים ומידות המוזכרים בחז"ל כגון: "שיתא אלפי פרסא הוא עלמא וסומכא דרקיע אלפא פרסא" (פסחים, צד, א), וז"ל: "אל יעלה על דעתך כי שיעור זה נתנו לעולם כאשר הוא נמדד בשיעור גשמי, אבל דע לך כי החכמים לא דברו מזה כלל, אבל מה שאמרו כי העולם הזה הוא ששה אלפים ר"ל כי מהות השיעור הזה הוא אל העולם מבלי הבטה אל שיעור הגשמי".

ועי"ש שפירש כן גם בגמרא שהבאנו למעלה על הגובה של פרעה. והוסיף לבאר: "ואל יקשה לך כי מופשט מן הגשמות מה שייך בזה שיעור, דודאי שייך שיעור אף במופשט מן הגשמות, כי מספר שישה יש לו מהות השלמות" וכו', יעוי"ש.

בעניין מאמרים שמייחסים דיבור ומחשבה לדברים דוממים, כגון "כל מעשה בראשית... לדעתם נבראו" (ר"ה, יא, א), עי' בספר הדרכים לרמח"ל (ח"ב, פ"ה), שהכוונה לשרשים הרוחניים ולמלאכים הממונים על הדברים הגשמיים. ובזה תובן שיחה בין השמש והירח, וכיוצא בה במאמרי חז"ל.

בכמה עניינים, במיוחד בענייני מחלות ותרופות, מצינו שכתבו מפרשים ופוסקים שנשתנה הטבע מכפי שהיה בזמן התלמוד, ומה שהיה מסוכן אז, או מה שהיה מסוגל לרפאות בימיהם, אינו כן היום. המגן אברהם (קעג, ס"ק א) כותב על הסכנה שבאכילת בשר עם דגים "ואפשר דבזה"ז אין סכנה כ"כ דחזינן כמה דברים המוזכרים בגמרא שהם סכנה לרוח רעה ושאר דברים והאידינא אינו מזיק דנשתנו הטבעיות. וגם הכל לפי טבע הארצות". ועי' כיוצא בזה בחזון איש (יו"ד, סי' ה).

כמו כן חשוב לזכור כלל שכבר קבע הרמב"ם ומבואר יותר ע"י הגרש"ר הירש, שיש להבדיל בין עובדה מדעית לתיאוריה, ואין צורך להדחק בפירוש מקראות או מאמרי חז"ל בגלל שאינם מתאימים לתיאוריות, שהרי לעיתים קרובות המדענים עצמם מפריכים אותם; ורק כאשר הוכחה מעבר לכל ספק כעובדה מדעית צריכים להתחשב בה בהכנת דברי חז"ל.

האם יש הכרעה ופסק במחלוקת כאגדה כמו בהלכה, או שאפשר להסתמך על כל אחת מהדעות לפי רצונו? האם מותר לפרש מדרשים ואגדות בצורה שונה משפירשום ראשונים ואחרונים?

כבר קבע הרמב"ם (בפרה"מ סנהדרין, פ' חלק), שאין פסק בענייני אגדה. וכתבו האבן עזרא (בהקדמה לתורה) והמהר"ל (באה"ג, באר א) ורמח"ל (במאמר על האגדות) שכל הדעות והפירושים לפסוקים בחז"ל אמיתיים, אלא שכל אחד מתייחס לנקודת מבט שונה של הנושא (ועי' מכתב מאליהו ח"ג, שהביא כן בשם תיקוני זוהר) ועי' גיטין (ו, ב) שנחלקו אמוראים בפרטים של פלגש בגבעה וגילה אליהו הנביא ששניהם צדקו. אמנם מצאנו הכרעה במחלוקת כאגדה בדברי הרמב"ם עצמו, כגון מה שפסק (מלכים, יב, א) כמ"ד שאין בין עוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות. ואם כן לכאורה אין להסתמך על דעת יחיד כנגד רבים וכדומה עד שמבין באיזה בחינה יש לקיים דברי היחיד, ובפשוטם של דברים יש ללכת אחרי דעת הרבים.

ולגבי השאלה אם רשאי אדם לפרש אגדות ומדרשים בדרך שונה משפירשום הראשונים, כבר הוכיח אור החיים בהקדמתו לתורה שמתו, וכעין מה שכתב בקיצור כללי התלמוד, שבדרשות נוגדות יכול אמורא לחלוק על תנא. ובאמת גלומים לימודים רבים ומגוונים בכל מאמר של חז"ל, הרמב"ם ראה בהם לקחים פילוסופיים, המקובלים ראו סודות הקבלה, ובעלי המוסר רעיונות מוסריים. ואומרים בשם ה"סבא מקלם" שאילו כל חכמי העולם היו מתחלקים לחקור את הנקודות השונות שבמאמר אחד של חז"ל, היו דרושות להם שנים רבות כדי להפיק ממנו את כל הלקחים שניתן.

נקווה שעקרונות אלה, אם כי הם כלליים מאוד ובודאי אינם עונים על כל הקשיים שבהבנת האגדות, לפחות יעניקו גישה לנושא חשוב זה, וישמשו בסיס להתמדה בלימוד פירושי המהרש"א והמהר"ל לאגדות, התמדה שתקנה דרך להבנת המסר הפנימי שבכל מאמר. וניגש מעתה ביתר זהירות להפקת שיטות ורעיונות מתוך מאמרי חז"ל. ועם כל הזהירות יש לציין מה שכתב החזון איש באיגרותיו (ח"ב, אגרת עה): "קשה להכריע בדברים האלה ממאמרים בודדים בדברי חז"ל, ותמיד השופט בזה הוא ההרגש הפנימי הנובע מאהבה ויראה".

ואף אם אחרי כל הכללים שהבאנו עדיין לא נרד לסוף דעתם של

חז"ל ברבים ממאמריהם, כבר כתב הצ"ח בהקדמתו לברכות שאין להמנע משום כך מלעסוק בהם, כי העוסק בהם בעוה"ז אפילו בהבנה שטחית בלבד, יזכה להבין כל הסודות הטמונים בהם לעתיד לבוא כש'ענן החומר' לא יכסה עוד את אור השכל. ויאיר ה' עינינו בתורתו הקדושה.